

דברי חלומות

התפתחות תפיסת החלום לאורך חמשת חומשי תורה

אוהד אזרחי

במאמר קצר זה אני רוצה לסקור את השינוי בגישה אל ערך האמת של החלום, כפי שהוא מתבטא לאורך חמשת חומשי תורה. כפי שאראה בהמשך, קים תהליך הדרגתי לאורך החומש של הפחתה עקבית בערכו של החלום בנושא מסר של אמת. אנסה להראות בדברים אלו כיצד קיימת התפתחות בהכרת המורכבות שבין תכני החלום ותכני האני המודע, התפתחות שמגיעה לניסוח מעניין ביותר לאחר מכן בגישתם של חכמי התלמוד לנושא החלום.

דבר האלהים

נפתח את דברנו בחלומות ספר בראשית. ספר זה רצוף באופן יחסי בדברי חלומות. האנשים החשובים ביותר בספר מקבלים את ההדרכה להליכה בדרך האלהים בחלומות הלילה. החולם הראשון בספר בראשית הוא אבימלך מלך גרר. אברהם ושרה באים לחסות בממלכתו של אבימלך, וכדי להמנע מסכנה טוענים כי הם אח ואחות. שרה נלקחת לבית המלך, שמתכנן לשכב איתה, אך האלהים בא אל אבימלך מלך פלישתים בחלום הלילה ומזהיר אותו מלעשות כן:

"וַיבֹּא אֱלֹהִים אֶל אַבְיִמֶלֶךְ בַּחלֹם הַלַּיְלָה וַיֹּאמֶר לוֹ הֲנִיךָ מֵת עַל הָאִשָּׁה אֲשֶׁר לָקַחְתָּ וְהוּא בָּעֵלְתָּ בְּעַל. וְאַבְיִמֶלֶךְ לֹא קָרַב אֵלֶיהָ וַיֹּאמֶר אֲדֹנָי הַגּוֹי גַם צָדִיק תִּהְיֶה. הֲלֹא הוּא אָמַר לִי אַחֲתִי הוּא וְהִיא גַם הוּא אִמְרָה אַחִי הוּא בְּתֶם לְבָבִי וּבְנִקְוִין כְּפִי עֲשִׂיתִי זֹאת. וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים בַּחלֹם גַּם אֲנֹכִי יָדַעְתִּי כִּי בְּתֶם לְבָבְךָ עֲשִׂיתָ זֹאת וְאַחֲשֹׁךְ גַּם אֲנֹכִי אוֹתָךְ מִחֲטוֹ לִי עַל כֵּן לֹא נִתְתִּיךָ לְגַעַעַ אֵלֶיהָ. וְעַתָּה הֵשֶׁב אֶשֶׁת הָאִישׁ כִּי נָבִיא הוּא וַיִּתְפַּלֵּל בְּעֶדְךָ וְחַיָּה וְאִם אֵינְךָ מְשִׁיב דָּע כִּי מוֹת תָּמוּת אֶתָּה וְכָל אֲשֶׁר לְךָ. וַיִּשְׁכֶם אַבְיִמֶלֶךְ בַּבֹּקֶר וַיִּקְרָא לְכָל עַבְדָּיו וַיְדַבֵּר אֶת כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה בְּאָזְנֵיהֶם וַיִּירָאוּ הָאֲנָשִׁים מְאֹד." (בראשית כ, ג-ח).

אבימלך מנהל בחלומו שיחה שלימה עם האלהים, שיחה שאין בה כל מיסתורין – הכל ברור וידוע: הדובר בחלום הוא האל בכבודו ובעצמו, לא מלאך ולא שליח, והדברים נאמרים נכוחה, ללא עלטה וללא סימבוליקה. אבימלך זוכר בבוקר את החלום ולוקח אותו בשיא הרצינות כמתאר אמת מוחלטת. הוא ועבדיו יראים מן החלום, אבימלך מציית לדבר האלהים, מחזיר מיד את שרה לאברהם, ומוחה באזניו על שלא אמר לו את האמת מתחילה.

האמת הנסתרת מן העין

החלומות הבאים בתור בספר בראשית הם חלומותיו של יעקב אבינו. שני חלומות מתוארים בדברי ימי יעקב, הראשון הוא חלום הסולם אותו הוא חולם בדרכו לארם, והשני מתרחש בסוף ימיו בארם, והוא קשור לעיסקה אותה ערך יעקב עם לבן חותנו ביחס לולדות הצאן, הנקודים הטלואים והברודים. מה שמשותף לחלומות הללו הוא שבדיקה הללו של הטקסט מראה כי יעקב

חווה את החלום כאפשרות לראות את המציאות האמיתית, את המציאות הנסתרת מן העין הרגילה. החלום, במובן זה, נתפס כיותר אמיתי מן המציאות, ובו רואה יעקב את הדברים כהווייתם.

"וַיַּחְלֹם וַהֲנֵה סֹלֶם מַצֵּב אֲרָצָה וְרֵאשׁוּ מַגִּיעַ הַשָּׁמַיְמָה וַהֲנֵה מַלְאָכֵי אֱלֹהִים עֹלִים וַיְרִדִים בּוֹ: וַהֲנֵה יִי נֹצֵב עָלָיו וַיֹּאמֶר אָנֹכִי יי אֱלֹהֵי אַבְרָהָם אָבִיךָ וְאֱלֹהֵי יִצְחָק..." (בראשית, כח, יב-יג)

יש להדגיש כי למרות שרבים ניתחו את חלום יעקב מבחינה סימבולית, הרי שספר בראשית עצמו איננו מתייחס לחלומות הללו כחלומות סימבוליים. לחלומות הקשורים בסיפורי יוסף יש מטען סימבולי במקרא, אך לא כך הדבר בחלומות יעקב. יעקב מגיע למקום מסוים ופשוט מכין את עצמו לשנת הלילה, באופן מאד פרוזאי. החלום חושף בפניו את המציאות הנסתרת מן העין – המקום הזה שבו הוא שוכב הוא שער השמים, ולכן אדמת קודש הוא. כשיעקב מקיץ משנתו הוא מכיר בכך שבבורות ערותו היה עיוור לאמת שנחשפה גלויה כל כך בחלום הלילה:

"וַיִּיקֶץ יַעֲקֹב מִשְׁנָתוֹ וַיֹּאמֶר אֲכֵן יֵשׁ יי בַּמָּקוֹם הַזֶּה וְאֲנֹכִי לֹא יָדַעְתִּי. וַיִּירָא וַיֹּאמֶר מֶה נֹרָא הַמָּקוֹם הַזֶּה אֵין זֶה כִּי אִם בַּיִת אֱלֹהִים וְזֶה שַׁעַר הַשָּׁמַיִם. וַיִּשְׁכַּם יַעֲקֹב בַּבֹּקֶר וַיִּקַּח אֶת הָאֶבֶן אֲשֶׁר שָׁם מִרְאֲשֵׁתוֹ וַיִּשֶׂם אֹתָהּ מַצְבֵּה וַיִּצַק שָׁמֶן עַל רֵאשֶׁהָ. וַיִּקְרָא אֶת שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא בַּיִת אֵל... (שם, טז-יז).

בחלומותיו של יעקב, שלא כחלומו של אבימלך, קים יצוג חזותי לדברים. יעקב בעצם רואה בחלום את מה שנסתר מראיתה של העין הגשמית. כך הדבר גם בחלום המתייחס לרביית הצאן. במציאות איננו רואים מה באמת קורה, אך החלום חושף את מה שהעין נבצרת מלראות:

"וַיֹּאמֶר אֵלַי מַלְאָךְ הָאֱלֹהִים בְּחִלּוֹם יַעֲקֹב וַאֲמַר הֲנִי. וַיֹּאמֶר שָׂא נָא עֵינֶיךָ וּרְאֵה כָּל הָעֵצִים הָעֹלִים עַל הַצֹּאן עֹקְדִים וְנִקְדִים וְבָרְדִים..." (בראשית לא, יא-יב).

סיפורי חלומות יעקב אינם מעלים כל פקפוק ביחס לערך האמת של החלום. אולם השלב הבא בציר ההתפתחות של היחס לחלום מתחיל להעלות סימני שאלה בדבר ערכו של החלום כמיצג אמת אבסולוטית.

שפת הסמלים ופקפוק ראשון

דברי ימי יוסף גדושים בחלומות. הוא עצמו פותח בכך שהוא חולם שני חלומות שונים שבשניהם אותו המסר, פחות או יותר. חלום הכוכבים וחלום השיבולים המשתחוות בשדה שניהם מספרים את אותו סיפור – יוסף עתיד למלוך ובני משפחתו עתידים להשתחוות לפניו אפיים ארצה. לראשונה מופיע כאן חלום שמספר נבואה על דבר העתיד, ולא רק חושף מידע חסוי ביחס להווה. זאת ועוד: לראשונה החלום מדבר באופן ברור בשפה של סמלים. הסימבוליקה של חלומות יוסף פשוטה ומובנת מאליה לכל מי ששומע את החלום – כולל אחיו של יוסף ואביו יעקב:

"וַיַּחְלֹם יוֹסֵף חֲלוֹם וַיַּגִּד לְאָחָיו וַיֹּסְפוּ עוֹד שְׁנָא אֹתוֹ. וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם שְׁמַעוּ נָא הַחֲלוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר חָלַמְתִּי. וַהֲנֵה אֲנַחְנוּ מֵאֱלֹמִים אֱלֹמִים בְּתוֹךְ הַשָּׂדֶה וַהֲנֵה קָמָה אֲלֵמְתִי וְגַם נֹצֵבָה וַהֲנֵה תִסְבִּינָה אֲלֵמְתֵיכֶם וְתִשְׁתַּחֲוּוּן לְאֵלְמְתִי. וַיֹּאמְרוּ לוֹ אָחָיו הַמֶּלֶךְ תִּמְלֹךְ עָלֵינוּ אִם מְשׁוֹל תִּמְשַׁל בָּנוּ וַיֹּסְפוּ עוֹד שְׁנָא אֹתוֹ עַל חֲלֵמְתוֹ וְעַל דְּבָרָיו. וַיַּחְלֹם עוֹד חֲלוֹם אַחַר וַיִּסְפֹּר אֹתוֹ לְאָחָיו וַיֹּאמֶר הִנֵּה חֲלֵמְתִי חֲלוֹם עוֹד וַהֲנֵה הַשָּׁמֶשׁ וְהַיָּרֵחַ וְאַחַד עֶשֶׂר כּוֹכָבִים מִשְׁתַּחֲוִים לִי. וַיִּסְפֹּר אֶל אָבִיו וְאֶל אָחָיו וַיִּגְעַר בּוֹ אָבִיו וַיֹּאמֶר לוֹ מֶה הַחֲלוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר חָלַמְתָּ הַבּוֹא נְבוֹא אָנֹכִי וְאֵמֶךָ וְאֵחִיךָ לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְךָ אֲרָצָה. וַיִּקְנְאוּ בּוֹ אָחָיו וְאָבִיו שָׁמַר אֶת הַדְּבָר." (בראשית לז)

שפת הסמלים של החלום אכן מובנת בסיפור זה מאליה לכל השומעים אבל לראשונה במקרא אנחנו מוצאים שמץ של פקפוק בדבר אמיתותו של החלום. האחים בשמעם את החלום כועסים על יוסף ושואלים אותו מין שאלה ריטורית שכזו "הַמֶּלֶךְ תִּמְלֹךְ עָלֵינוּ אִם מְשׁוֹל תִּמְשַׁל בָּנוּ???" –

כלומר, כאילו, השתגעת לגמרי? יחד עם זה ברור כי יעקב עצמו שומר את דבר החלום כי הוא סבור שאולי ביום מן הימים אכן יתקיימו הדברים כפשוטם. הוא שומר זאת לזכרון, אך ברור כי גם אצלו קיים ספק קטן בדבר ערך האמת של החלום.

דרוש פתרון

ההתקדמות על ציר ספר בראשית מפגישה אותנו מיד עם שני סריסיו הנעלים של פרעה, היושבים בכלא וחולמים חלומות שמטרידים את מנוחתם. ברור הדבר כי הם מיחסים חשיבות רבה לחלום, אך לראשונה אנחנו פוגשים את המצב שבו החלום איננו מובן וזקוק לפתרון. עד כה, כל החלומות בספר בראשית היו נהירים וברורים מאד, גם אם היו בהם סמלים הם היו כמעט שקופים. אבל כאן יושבים שני אנשים רמים וחפויי ראש שזקוקים לפותר חלומות. יוסף, שאחיו כבר כינו אותו בשם "בעל החלומות" פוגש בהם ומציע להם את שרותיו:

"וַיבֹּא אֲלֵיהֶם יוֹסֵף בְּבֹקֶר וַיִּרְא אֹתָם וְהֵנֵם זֹעֲפִים. וַיִּשְׂאֵל אֶת סְרִיסֵי פְרֹעָה אֲשֶׁר אִתּוֹ בְּמִשְׁמַר בֵּית אֲדֹנָיו לֵאמֹר מְדוּעַ פְּנֵיכֶם רְעִים הַיּוֹם? וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו חֲלֹמֵנוּ וּפְתָר אֵין אִתּוֹ. וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם יוֹסֵף הֲלוֹא לֵאלֹהִים פְּתָרְנִים סִפְרוּ נָא לִי" (בראשית מ', ו-ח).

כידוע הדברים מתרחשים במציאות בדיוק לפי פתרון החלום של יוסף, ולאחר שנתיים ימים מצטרף גם פרעה לחולמים בסמלים המבקשים פתרון. כל חרתומי מצרים לא מצליחים לפתור כראוי את חלום פרעה על השיבולים והפרות העולות מן היאור, מה שמצביע על כך שפתרון חלומות הפך להיות למשימה ממש לא פשוטה. יחד עם זאת, ברגע שיוסף מצליח להניח את דעתו של פרעה בפתרון החלום שהציע – הוא זוכה לכבוד מלכים – פשוטו כמשמעו.

מעניין לשים לב לכך שהחלטה על דבר הפתרון השלם של החלום מצויה בידי של החולם, ולא רק משום שהוא פרעה. החרתומים מציעים מן הסתם פתרונות משלהם, אבל דבריהם לא מוצאים הד בלב פרעה, ורק כשיוסף מציע את פתרוננו פרעה מתלהב מיד ויודע בידיעה פנימית שזהו זה! האדם הזה ידע את סוד הדברים. מרגע שנפתר החלום, כל הממלכה מתחילה להתנהל על פי דבר החלום ופתרונו, ומשמע – החלום הוא דבר האלהים הצרוף, יש לו משמעות כללית, לכל מצרים כולה ומוטב לקחת אותו לגמרי ברצינות כהוראות פעולה, וכדברי יוסף: "אֲשֶׁר הָאֱלֹהִים עֲשָׂה הָרָאָה אֶת פְּרֹעָה" (בראשית מא, כח).

כאן מסתיימים חלומות ספר בראשית, ונראה לי שניתן לראות כי לאורך הספר כולו, למרות ההערכה הגדולה לחלום כנושא מסר של אמת צרופה, בכל זאת הולכת ומתפשטת מעט היכולת להבין את המסר ומתחילים לעלות ספקות ביחס לודאות קיומו האמיתי.

חלום ונבואה

בספר שמות ובספר ויקרא אין ולו חלום אחד. אך ספר במדבר מעלה דיון מעניין מאד ביחס לחלום. הרקע לסיפור הוא העובדה שמשה לקח לו אישה כושית, למורת רוחם של אהרן ומרים. שני האחים מדברים ביניהם על משה ועל מעשיו, וטוענים כי גם הם נביאים כמוהו, ואז הם נקראים לסדר:

ותדבר מרים ואהרן במשה על אדות האשה הכשית אשר לקח כי אשה כשית לקח. ויאמרו הרק אך במשה דבר יי? הלא גם בנו דבר! וישמע יי... ויאמר יי פתאם אל משה ואל אהרן ואל מרים - צאו שלשתכם אל אהל מועד! ויצאו שלשתם. וירד יי בעמוד ענן ויעמד פתח האהל ויקרא - 'אהרן ומרים!' ויצאו שניהם. ויאמר - שמעו נא דברי, אם יהיה נביאכם יי, במראה אליו אתודע בחלום אדבר בו. לא כן עבדי משה בכל ביתי נאמן הוא. פה אל פה אדבר בו ומראה ולא בחידת ותמנת יי ביט, ומדוע לא יראתם לדבר בעבדי במשה? ויחר אף יי במ וילך.

מה שחשוב כאן לעניינינו הוא שהחלום נתפס כאן אמנם כאחת מצורות הנבואה, אך בדרגה נמוכה בלבד. החלום מציג חזיונות נבואיים, אך נבואת משה היא נבואה של דיבור ישיר מאת האלהים, והיא עומדת בדרגה גבוהה מהרבה מן החלום הנבואי.

חלום שקר

ההתייחסות הבאה לחלום עוסקת כבר באפשרות, התיאורטית לכאורה בינתיים, של חלום שיקרי: כי יקום בקרבך נביא או חלם חלום ונתן אליך אות או מופת. ובא האות והמופת אשר דבר אליך לאמר נלכה אחרי אלהים אחרים אשר לא ידעתם ונעבדם. לא תשמע אל דברי הנביא ההוא או אל חולם החלום ההוא, כי מנסה יי אלהיכם אתכם, לדעת הישכם אהבים את יי אלהיכם בכל לבבכם ובכל נפשכם: ... והנביא ההוא או חלם החלום ההוא יומת, כי דבר סרה על יי אלהיכם המוציא אתכם מארץ מצרים ... ובערת הרע מקרבך (דברים יג, ב-ו)

כאן כבר מדברת התורה על אפשרות חדשה, מפתיעה במקצת, החלה הן לגבי נביא והן לגבי חולמי חלומות: האיכות הכריזמטית של הנביא או החולם אינה משנה כלום, גם לא העובדה המדעית כביכול שהאות אשר נתן להוכחת דבריו התגשמה באופן בלתי-טבעי לחלוטין. כל אלו אינם מדדים לנבואת אמת או לחלום אמת. אמיתותו של החלום ואמיתותה של הנבואה נקבעים מכאן ואילך על-פי תכנם - אם תוכן הדברים סותר את אמונת ישראל ובא להוכיח את אמיתותו של פולחן אחר - הרי שספר דברים טוען כי חלומות ונבואות אלו שקר הם! יש לשים היטב לב לשינוי הזה. אמיתותו של החלום איננה מובנת עוד מאליה - גם אם הוא מנבא דברים שאכן מתקיימים במציאות! ערך האמת של החלום ירד פלאים. האמת נתפסת כאן כהחלטה של הכוחות המודעים של נפש האדם בדבר דרכו בעולם הזה, וכשהעולם הלא מודע, עולם המיסתורין של החלומות והאותות והמופתים תומך בהחלטה הזו - מה טוב, אך אם הוא שולל זאת - אין בו ממש, ויש לצאת כנגדו למלחמת חרמה.

היציאה מן המיתוס

בספרנו "בסוד לוי" הציגנו, ידידי מיכה אנקורי ואני, טענה כי התנ"ך מהווה חדירה של תודעה שונה הבאה אל עולם מלא מיתוס וקוראת עליו תיגר. התנ"ך נלחם במיתוס, גם אם לפעמים הוא מאמץ חלקים ממנו - כמו בכל מלחמת תרבות - ומנסה להשתית עולם ערכים אחר, שאיננו עולה בקנה אחד עם העולם האלילי המיתולוגי. בחינת מעמדו של החלום מדגימה את הטענה הזו היטב. החלום, שכדברי יונג, הוא המיתוס של היחיד, עובר הפחתה הדרגתית אך רציפה במעמדו כמיצג אמת אלהית. בסופו של דבר עוברת ההכרעה לכחות המודע של הנפש, המתבקשים לעמוד חוצץ כנגד תכני הלא מודע כאשר אלו באים בסתירה לדברי התורה. נפש היחיד מתבקשת להיות נפש בוחרת, בת חורין, נפש ש"יצאה ממצרים", ואיננה משועבדת לתכני החלומות ונבואות המסתורין. נפש האדם יכולה להעזר בחלומות, כמובן, להתחזק מהם, לגלות דברים סתומים וכדומה, אך רק עד גבול מסוים. החלומות ועולם המיתוס יכולים, על פי התורה, לסייע לעבודת האלהים אך אל להם להפריע!

דברי חלומות

אסיים במובאה הלכתית מן התלמוד, שלמרות אלפי השנים שחלפו מימי כתיבת התורה ועד ימי התלמוד, עולים בקנה אחד עם המגמה המובאת כאן, וקובעים דברים מוצקים ברוח זו להלכה:

הרי שהיה מצטער על מעות שהניח לו אביו, ובא בעל החלום (רש"י: בעל החלום - שר המראה חלומות בלילה) ואמר לו כך וכך הן במקום פלוני הן של מעשר שני הן זה היה מעשה ואמרו דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין. (תלמוד בבלי מסכת סנהדרין דף ל/א)

הקטע התלמודי מדבר על אדם שאביו נפטר והשאיר לו סכום כסף במקום שאין הוא יודע היכן הוא. והנה בלילה חולם אותו אדם כי "בעל החלום" (שבלשון חז"ל זוהי הישות הגורמת לאדם לחלום חלומות, ואין כאן המקום להאריך בכך) מספר לו היכן מונח הכסף, אך אומר לו כי הכסף הזה איננו סתם כסף. אלו מעות שאביו הקדיש לכספי מעשר שני - כלומר אין הוא יכול

להשתמש בכסף אלא אם כן יעלה לירושלים ויקנה בו פירות לאכלם בטהרה בסביבות המקדש. האדם מתעורר, הולך למקום שנאמר לו שבו מונח הכסף ואכן מוצא את המעות מונחות שם – כדברי החלום. כלומר – החלום הוכח כדובר אמת. אך האם משמעות הדבר היא כי אכן עליו להתיחס לכסף ככספי מעשר שני, ואין הוא יכול להשתמש בו לצרכיו? על כך קובעים חז"ל את המשפט החשוב: "דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין" – כלומר לא מעלים בקדושתו ההלכתית של הכסף, במקרה זה, ולא מורידים מקדושתו. כלומר – יפה מאד שהחלום עזר לך למצוא את הכסף, אבל אין בכחו של החלום לקבוע את מעמדו ההלכתי של האוצר, ולכן מבחינה הלכתית יכול האדם להשתמש בכסף הזה כרצונו. ברור הדבר שאם חז"ל היו קובעים אחרת הרי שגם טענה הפוכה היתה נשמעת מדי פעם: היינו שומעים על כסף שחשבנו שהוא מוקדש לצדקה, אך הנה בא "בעל החלום" למישהו ואמר לו שזו טעות, הכסף הזה הוא חולין ואין לו מעמד של צדקה, ולכן יכול הוא להשתמש בו כרצונו... חז"ל קבעו על כן, בהמשך למגמה של ספר דברים אותה ראינו קודם לכן – אפשר להשתמש בחלומות רק במקום שאין הם באים לגרום לשינוי הלכתי, או להתנהגות אתית אחרת מן המקובל על פי הדין והחוק שנקבע בכחות המודע של הנפש. "דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין".